

**„Szétlátásaim a világban”
avagy
„én lim-lomból raktam össze magamnak világot”**

A közvetlen előzmények és a fellelhető művek:

A Néprajzi Múzeum 2007-ben a kínai Magyar kulturális évad keretében Pekingben megrendezett kiállítása, *Az emlékezés színes álmai, válogatás a kortárs magyarországi roma művészek munkáiból* Magyarországon előbb a Magyar Nemzeti Galériában, majd következő években – immár a Magyar Nemzeti Galéria vándorkiállításaként – az ország hét nagyvárosában volt látható. Az első helyszínen, Salgótarjában vetődött fel, hogy a város híressé vált festőjének és írójának, Balázs Jánosnak nemcsak külön termet érdemes nyitni, hanem munkásságát végre egy gyűjteményes kötetben (albumban) is érdemes volna bemutatni. Ekkor vállalta fel a Kieselbach Galéria – Horn Péter tevélegesen támogatásával – a kötet megjelenítését. A társkurátorok – a Galéria részéről Kolozsváry Mariannal – lettünk a kötet szerkesztői.

Ekkor jött létre egy hatalmas virtuális Balázs János gyűjtemény, benne képzőművészeti és irodalmi anyaggal. (Utóbbi Kovács Anna irodalomtörténész, a salgótarjáni múzeum akkori igazgatója, Balázs János hagyatékának kutatója gondnokolta.) A festészeti anyag egyfelől közgyűjteményekből: a salgótarjáni Dornyay Béla Múzeum gyűjteményének (50), a Magyar Művelődési Intézet gyűjteményének (33), a kecskeméti Cifra Palota és Naiv Művészetek Múzeumának gyűjteményének (30), a Fővárosi Cigányház képtárának (3), a Néprajzi Múzeum gyűjteményének (2) alkotásaiból, másfelől magángyűjtemények festményeinek válogatásából állt össze. Az utóbbiak közül legfontosabbak a Horn Péter (82), Völgyi Miklós (10), Bathó Tibor (10), Ludman Lajos (9), Tóth István (9), Kalocsai Attila (9), Kőszegi Edit (7) tulajdonában lévő Balázs János alkotások. Ezekon kívül további képeket (mintegy harmincat) ismerünk magukat névtelenségben tartó műgyűjtőknél, galeristáknál, valamint ide sorolhatjuk a Tóth István fotóművész által 1975-ben diázott, közel kétszázas sorozatban Balázs János máshol fel nem lelhető alkotásainak másolatait, mintegy 30 képet.

Balázs Jánost 1970-ben „fedezték fel”. Erről így írt F. Mihály Ida *Balázs János: Ecsettel és írónnal* című 1977-es, poszthumusz könyvének utószavában: „A hatvanas években Magyarországon feltűnt naiv tehetségek közül témáinak eredetisége, közlésmódjának szuggesztivitása folytán kimagaslik Balázs János cigány származású naiv festő. Felfedezését a véletlen segítette: egy építész-grafikus meglátta egyik festményét egy cigány pincéernél. Fölkereste és rábeszélte a festőt, hogy néhány kisebb képét küldje be a Magyar Nemzeti Galéria Naiv Gyűjteményébe, véleményezésre. E sorok írója 1971 februárjában látogatta meg Balázs Jánost Salgótarjában, s a szűk kunyhóban, a mennyezetig felhalmozva, száznál több festményt talált. A látott képek sem a parasztfestők, sem az úgynevezett »vasárnapi« festők műveihez nem hasonlítottak. Az eredetiség, az egyéni látásmód mellett a szemlélt megfogta a képek különös, bizzar világa.” Az ekkor még „naiv” festőnek tekintett alkotó hamarosan ismertté vált, s személye akaratlanul is tematizálta a cigányokról, a cigányok problémáiról szóló szolidáris értelmiségi közbeszédet.

Ez év nyarán Salgótarjában, a József Attila Művelődési Házban kiállítást rendeztek Balázs János 33 festményéből. (Ekkor már javában folyt a Kemény István vezette reprezentatív cigány szociológiai kutatás, melynek során Lakatos Menyhért, mint a kutatásban résztvevő, akkortájt ismertté vált cigány identitású értelmiségi felkereste Balázs Jánost, amit úgy élt meg, hogy ő fedezte fel az idős, különc embert.) Balázs János műveit csakhamar Budapesten és több vidéki városban, majd Svájcban, a Német Szövetségi Köztársaságban, Jugoszláviában, Csehszlovákiában, Dániában, Norvégiában, Kubában és Belgiumban is bemutatták. A Magyar Nemzeti Galéria és a svájci Winterthur város Művészeti Múzeuma mellett számos műgyűjtő vásárolt festményeiből.

A filmográfiák szerint ebben az évben készült és 1972-ben bemutatott játékfilm, a *Meztelen vagy* film főszereplője egy fiatal tehetséges festőművész (alakítója Oszter Sándor), akihez Balázs János képeit „rendelik” (utalva természetesen a valódi szerzősége). A filmbéli festő fiatal és iskolázott cigány ember, hazaköltözik az egykori közösségéhez a cigánytelepre, hogy segítse népét, ám jelenléte inkább feszültséget vált ki és konfliktust eredményez, melynek során művei elégettetnek. (A film az „első cigány” festőből elbukó hőst konstruál, megfiatalítja, küldetéssel ruházza fel, ám népe nem érett meg a megváltásra, vagy hősünk vesztette el egykori közösségében a tájékozódást.) 1972-ben a Magyar Televízió munkatársai, Kernács Gabriella szerkesztésében fél órás filmet készítettek *Balázs János vagyok* címmel.

Az 1972-ben, a Magyar Nemzeti Galériában rendezett *Magyar naiv művészek* kiállításon több festményével Balázs János is szerepel, jobbára „paraszt festők” társaságában. Ebben a kontextusban elsősorban naiv, s csak másodlagosan cigány. Moldován Domokos sorozatában így szerepel, naivként, s nem cigányként. Egy évvel később, saját költségén 500 példányban jelenteti meg *Füstölgések* címmel 73 verset tartalmazó kötetét. A válogatás és a szerkesztés munkáját Mészáros György nyelvész, cigány-kutató segíti, bevonva Bata Imrét és Vas Istvánt, mint lektorokat. Balázs János versfolyamának végén definiálja státuszát: „Nem vagyok naiv festő, csak homorú tükröt kaptam örökül.” De ezt ekképpen vezeti fel: „Gondolataim döcögő édes gyermekei festményeimnek. Ez vagyok. Ilyen, mert mélyből nézem a világot, miután mindenki felfelé igyekszik. S ahogy egyre jobban eltávolodnak tőlem, úgy torzulnak el karjaik, lábuk, mozdulatuk.” S innen következik, hogy ő nem naiv festő.

Balázs János halála után két évvel, 1979-ben a Népművelési Intézet munkatársai rendezték a *Magyarországi autodidakta cigány képzőművészek* első országos tárlatát. Ezen két földije, cigánydombi szomszédja, Balogh Balázs András és Oláh Jolán is szerepeltek műveikkel. (De ismerjük a későbbi időkből a „rábeszélő” Botos Zoltán és a „gondozó” Oláh Gréti munkáit is.) Amiért említem e kiállítást, az a címválasztás. Nem naiv, hanem autodidakta volt az a tizenegy művész, aki itt és ekkor kiállított. És cigány. És akkor ebből még volt kisebb probléma is. Miért kell külön cigány képzőművészeti tárlat? Ez nem nacionalizmus?

Két és fél évtizeddel később ez már roma válaszként így hangzott: „Balázs János művészetének értelmezése a magyarországi roma értelmiség öntudatra ébredésével egy időben kezdődött. A kisebbségek kulturális gyakorlatainak (*cultural practice*) értelmezését egy tudományelméleti fordulat segítette elő, melyre ’kulturális fordulatként’ hivatkozik a művészettörténeti szakirodalom. A tudományos világban bekövetkezett szemléletváltás nem pusztán etnikai, hanem társadalmi nemi és osztályspecifikus vonatkozásokat is hordoz. E szemléletváltást kezdetben az akadémián kívüli értelmiségi körök kezdeményezték a nyugati társadalmakban, a polgárjogi, illetve diákmozgalmak társadalmi változásokat generáló hatására. A változás Közép és Kelet-Európa országaiban csak a kilencvenes évek elején kezdődött meg” – írta Junghaus Tímea, aki 2003-ban Balázs János műveiből rendezett kiállítást a Roma Parlamentben.

Szóval Balázs János cigány legyen, vagy egyetemes (magyar) művész? Cigányoknak/romáknak lehessen zseniális cigány festő, de szeretői és csodálói szerethessék benne az egyetemes művészt, aki egyedi és megismételhetetlen, irányzatokhoz és iskolákhoz nem sorolható. Amikor 2015-ben – még a Néprajzi Múzeum kötelékében – átfogó Balázs Jánost életmű kiállítást kezdeményeztem intézményemben, egykori iskolatársam, Wessely Anna művészetszociológus azt kérdezte, nem képzőművészeti kiállítóhelyen kéne-e ezt a kiállítást megrendezni, hogy ne etnográfiai kuriózumnak tekinthesse bárki is Balázs Jánost?

De ki is hát Balázs János, s miért is érdekes számunkra?

Esszenciálisan az alábbi választ adhatjuk: mert Balázs János a hétköznapi, számunkra is szeretett világról való lemondás által teremtett magának általunk is csodált, s talán irigyelt világot.

Kicsit kifejtve pedig: Balázs János társadalmon, s ilyenformán (hivatalos) művészetén kívüli

magányos ember, nőtlen, agglegény, család nélküli és közösségen kívüli remete. Gyermek- és fiatakorában az öreg emberekkel, öregember korában a fiatalokkal „barátkozott”: tanult, majd tanított. Különc volt mindig is; nem zavarta, ha kigúnyolják, ha félnek tőle, ezeket mindig is arra használta fel, hogy „szétlásson a világban”. A természettel élt szoros kapcsolatban (s a természet alatt értette a gombászást, a csipkézést, de a szénygyűjtést is a haldán), s nem a cigány telep lakóival, akik pedig a szomszédai voltak. Két osztályt végzett, s mégis az irodalom klasszikusai mellett filozófusokat olvasott. Világot teremtett magának, előbb az írásaiban – verseiben, filozofikus elmélkedéseiben –, majd a véletlennek (és fiatal barátainak) köszönhetően a festészetben is. A közvetlen környezetének megfigyelésétől (a realiztikus ujjgyakorlattól) a nagy példaképek ihlette kreatív másolatokon át hamar eljut a világteremtő és keletkeztető mitológiájáig és világelpusztuló vízióinak félelméig.

Balázs János *Az életemről* című önéletrajzi írása F. Mihály Ida felkérésére, talán unszolására keletkezett. Ez az első általunk ismert elbeszélés, mely – részben éppen az önéletrajz írója akaratóból – hosszú időre kijelöli és meghatározza az érdeklődő értelmiség elé tárt Balázs János képet.

„Pörgetem tovább ezeket a különös színezetű káoszkepződményeket, amelyekbe egy nem ismert, nagy gondviselés sűrítette elképzeléseimet, gondolataimat. Amiket idáig beszélgettem magamnak írásban, azt most képekben adom a világnak! Így zsongnak gondolataim, miközben ecsetemmel színekben gazdag, életet utánzó ábrázolásokat kenek a vászonra, és életet nyernek a képek: olyan életet, amik csak a lángoló elképzelésekben élnek és a lángolás fénye világít meg, ha ez a lángolás csak rejtve, homályosan pislákol, és nem nyer némán suhanó villanásokat, ezek a légből kapott, de mégis a világból teremt, életet utánzó képek önmagukat emésztik meg. A sors, avagy egy ismeretlen, törvényszerű hatalom rendelkezése ez a félelmetességben derengő, de mégis csodás, emberfeletti megnyilvánulás!? Lám! Visszatér a gondolat, megszelídül a vibráló káprázat, és megvilágosul a rongyos valóság. Viaskodok egymagamban: önmagammal! Ecsettel, írónnal kezemben; a hatalmas világgal szemben!

Aki érezni és látni tudja, annak csodálatos ez a rejtélyes, színes küzdelem: egyik oldalon szemben áll egymással a szellemiség nagysága a fizikai óriással, amott az erkölcs megtépzott Istene a minden üdvösségre vészt jelentő ördöggel. Győzelem se itt, se ott nem keletkezik: nem ám! Mert győzelem nem volt, most sincs: nem is lesz soha! De hogy a művészet remekei ebből keletkeznek, születnek, az megdönthetetlen igazság! Hogy hisznek-e nekem, egyszerű mondásaimnak s a bennük örvénylő zsongásnak, ez nekem vajmi kevésbé érdekes.

Szellemi erény, fizikai egyensúly gátló koloncai már nem jelentenek akadályt, a rég letűnt élmények illúziói látomásomban előtűnedeznek, és én töretlenül dolgozom tovább. Kérdezem: mi ad ehhez erőt nekem elnyűtt vénségemben? Mi vezet engem művészkedésemben s az életben az érte folytatott nehéz és mégis dőre küzdelemben? Én erre nem a saját szavaimmal felelek, idézem Aranyt: »Mire nincs szó, nincsen képzet:/az vagy nekem, óh Természet!«

Harmadik évében vagyok ennek az egésznek, amelynek feszítő ereje hevít, és mormolva lángol bennem kiűzve szellememből a hideg, dermesztő letörtséget, s mintha fáradtan dőlnék megérdemelt pihenésre annyi sok, gyötrelmes munka után. Itt van köröttem rakáson, egymás hegyi-hátára dobálva a sok színes, alig érthető, furcsa-érthetetlen összevisszaság, amelynek bonyolult szerkezetére még nevet se talál a szemlélődő. Néhány, ha nincs is ráírva, mintha mondaná: ki vagyok, mi vagyok, mit jelentek. De bizony legtöbbje névtelenül, bambán vigyorog. Ha rájuk vetem tekintetemet, szemlélem őket, úgy látszik, mintha könyörögnének: szánj meg minket, adj valamilyen nevet nekünk, hiszen belőled születtünk, s rajtad keresztül mi is az élet tartozékai vagyunk.

Kérésüket nyelve fordítok hátat ezeknek a torzszüleményeknek. Szellemem sötétségbe borul, lelkemben vészesen háborognak az ellentétek, agyamban őrtjögve cikáznak a gondolatok és közülük kivillan egy ingatag elhatározás: én már aligha veszek ecsetet kezembe, hogy vázoljam tovább összekuszált szerkezetét az életnek, amelyben oly sok a gyűlölet, kevés a szeretet, s több a

megvetés, mint az egymáshoz való közeledés.”

A Cigány-dombot 1975-ben kezdik bontani, Balázs János háza az utolsó, amire sor kerül, ezt dokumentálta annak idején Révész Tamás. Az idős ember a Rokkant telepen kap lakást, vele költözik Oláh Gréti, akit leányaként szeret. Az utolsó években már a betegség eluralkodik Balázs Jánoson, egyre kevesebbet fest és ír, megváltozik élete, a magányos remetéből „népszerű” ember lesz, aki azonban ezt rosszul viseli.

Balázs János képeinek egy jelentős része – még életében – kisebb magángyűjteményekbe vagy egy-két képet őrző műkedvelők otthonába került, közgyűjteményekbe alig-alig, de néhány magángyűjtemény nagyobb anyagot vásárolt, szerzett meg. Ezek egy része felszámolódott, így például a Dutka gyűjtemény az egykori Népművelési Intézethez került. Vajda Róbert 64 darabos magángyűjteményét a Budapest Galéria mutatta be 2001-ben, ezek a képek azután a Kieselbach Galéria árverésén jelentek meg. A festmények nagyobbik része ismét műgyűjtőkhöz került, így Horn Péter gyűjteményébe, de sok kép „hazatalált” a salgótarjáni múzeumba is.

Horn Péternek és a Műcsarnok vezetőinek és munkatársainak köszönhetően a Magyar Örökség Díjjal halála után kitüntetett művész hatvan képe, ismert képeinek egyötöde látható egy hónapon keresztül e falak között. Horn Péter gyűjteménye átfogja a fél évtizednél alig hosszabb alkotó időszak legfontosabb témaválasztásait, stíluskorszakait. E kiállítás, követve egyfelől Balázs János otthoni világának és Horn Péter képelrendezésének példáját, részben ikonosztáz-szerűen „zsúfolt”, részben pedig a kiemelés és a térben való szabad mozgás lehetőségét biztosítandó „tágas”.

A kiállítást – tisztem szerint – megnyitom, s biztatom Önöket, hogy azon túl, amit itt látnak és hallanak, keressék a kapcsolatot Balázs Jánossal, mert van mit tanulnunk tőle világunk értelmezésében.